

הקדמה

ספר יהודית הוא מסמך מרתק בו נפרשת בפני הקורא עלילה לא מוכרת ממסורת ישראל, בסגנון הספרותי והלשוני המזוהה עם התנ"ך. במסורות ישראל ישנן לפחות שתי דמויות שונות הקרויות יהודית, אחת מופיעה במדרשים אודות סיפור חנוכה כאחותו של יהודה המכבי (מסכת שבת כג א רש"י במקום; אוצר המדרשים חנוכה) והדמות המרכזית הינה בספר יהודית.

בספר מתוארת התרחשות שאינה מוכרת ממקורות אחרים, על מלך פרסי השולח את שר צבאו הלופרנס להעניש את תושבי יהודה על שלא באו לעזרתו במלחמה (גרינץ, 1957; זרטל, 2009). נראה כי סיפור המעשה מתרחש בתקופה הפרסית בארץ [332-539 לפנה"ס]. הספר הינו חלק מתרגום הוולגטה (תרגום התנ"ך ליוונית) ומופיע כחלק מהקנון הקדוש לנצרות בספרי הקודש, אך ביהדות ספר יהודית הינו חלק מהספרים החיצוניים הפחות מוכרים (אופנהיימר, 1976).

יהודית מול אסתר

אל מול ספר יהודית החיצוני, בולט בקווי הדמיון שבו הסיפור המוכר לכל ילד יהודי וישראלי וכן זכה להיכנס לתנ"ך; מגילת אסתר. עלילותיהן המרתקות של אסתר ומרדכי בחצר מלך פרס נשזרות יחד לסיפור המעניק לקורא תחושה של עלילות 'אלף לילה ולילה', לכולם ברור שהסוף יהיה טוב, על רקע המשתאות הרבים של המלך השיכור וסגנוניות בית המלוכה הפרסי.

כאמור, אין ספק שקריאה בסיסית במגילת אסתר מעלה כי הסיפור ניחן בכל התכונות של עלילה משובחת ומתח סוחף, אך לצד זאת, יש לו גם את כל הנתונים להיותו אחר כבוד מחוץ לקודש הקודשים של התנ"ך היהודי:

- א. שם ה' לא מוזכר במגילה אף לא פעם אחת!
- ב. אסתר נלקחת להיבעל למלך זר ונראה שדודה היהודי לא רק שאינו מונע זאת, אלא כמעט מעודד את ההתרחשות.
- ג. יהודי שושן שמחים להשתתף בסעודות של המלך אחשוורוש.
- ד. לאורך הסיפור כולו לא מוזכרת כלל תפילה וקריאה לעזרה מהקב"ה, ישנו רק אזכור של צום.
- ה. העובדה כי מרדכי יהודי מוזכרת אך ורק בתחילת המגילה, כחלק מהצגת הדמות ושושלת היוחסין שלו.

לעומתו, ספר יהודית הינו סיפור מובהק של אמונה והקרבה לשם שמיים. יהודית עצמה מוזכרת כשומרת תורה ומצוות ומקפידה על קלה כבחמורה, ואף נזהרת שלא לשכב על אותה מיטה של הלופרנס.

זאת ועוד, בכל הסעיפים בהם עולים סימני השאלה בנוגע לשייכותה של מגילת אסתר לתנ"ך, נראה שספר יהודית מתברר כמתאים יותר:

- א. שם ה' מוזכר תכופות בספר, כמו גם העיר ירושלים שהיא מושא כיסופיהם של תושבי בתוליה, המוכנים למסור את נפשם על קדושת ה'.
- ב. יהודית לא נבעלת למפקד הצבא הפרסי, ומנצלת את הסיטואציה הפרטית כדי להורגו.
- ג. ההוללות המאפיינת את מחנה הצבא אינה נוגעת ליהודי בתוליה, ויהודית מקפידה שלא לאכול ממאכלי הפרסים שאינם כשרים.
- ד. התפילה שגורה בפייהם של תושבי בתוליה- עיר מגוריה של יהודית ומקום העלילה, וגם בהיותה במחנה הפרסי מקפידה יהודית לצאת מידי ערב להתפלל לה'.
- ה. שמה של יהודית הוא העדות הניצחת למוצאה ואפיונה כבת גאה לעם ישראל.

אין מנוס מלהסיק שלפנינו מקרה מובהק של מה שמכונה בספרות 'סיפור בבואה' (רויטמן ושפירא, 2004). זהו סיפור הופכי בדיוק: העלילה זהה אך הפוכה לחלוטין, כמו התבוננות במראה כאשר יד ימין הופכת להיות בצד השמאלי, ולהיפך. נראה כי לפי אמות המידה של התנ"ך דווקא ספר יהודית הוא זה אשר שייך לקנון הבסיסי של עם ישראל, יחד עם נבואות ירמיה ותוכחות עמוס.

חיזוק לטענה בדבר זרותה של מגילת אסתר לתנ"ך, אנו מוצאים בעובדה כי בין שלל המגילות וכתבי הקודש שנמצאו במערות קומראן שלחוף ים המלח, התגלו כל ספרי התנ"ך, למעט מגילת אסתר- לה אין זכר בממצא החשוב הזה. כלומר, כנראה שאנשי קומראן לא ראו במגילת אסתר ספר קודש. הסבר אחר לכך עשוי להיות בהשערה שמגילת אסתר נכתבה מאוחר יותר מזמן פעילות אנשי קומראן, השערה שמציבה זרקור על היבט נוסף בו מגילת אסתר שונה מספרי התנ"ך האחרים – היותו מאוחר מהספרים האחרים (הרמן, 2003).

מוכרת גם המחלוקת של חז"ל בסוגיה זו בגמרא, אך שם הוכרע לבסוף כי מגילת אסתר תיכנס לספר הספרים. לא זו בלבד, אלא שמסכת שלמה ממסכות המשנה עוסקת בהלכות מגילה. זהו דבר מפתיע ביותר, בהתחשב בעובדה שלחנוכה- אירוע היסטורי שהשפיע על חזרת המלכות לישראל למשך כמעט 200 שנה - מוקדש רק דף וחצי כחלק ממסכת שבת (כא עמוד א').

אסתר כן בתנ"ך, למה?

מדוע אם כן לא נכנס ספר יהודית לתנ"ך וכן נכנסה מגילת אסתר? אם נרצה למקד את השאלה נוכל להניח לסוגיית אי כניסתו של ספר יהודית לתנ"ך, שכן סיפורים תיאולוגים מרשימים ומעניינים כמו ספר יהודית יש בלא מעט ספרים חיצוניים. אבל אין זה פותר את חריגותה של מגילת אסתר בתוך ספר הספרים.

כדי לענות על כך נצטרך תחילה להבין מה השיקולים בהכנסת ספר לקובץ התנ"כי. במסכת מגילה עמוד א', נכתב: "הרבה נביאים עמדו להם לישראל כפלים כיוצאי מצרים אלא נבואה שהוצרכה לדורות נכתבה ושלא הוצרכה לא נכתבה". כלומר, היו אלפי נביאים שניבאו נבואות והיו הרבה אירועים שסופרו ונכתבו בספרים שונים. מה שמיוחד באלו שנבחרו ואוגדו בתנ"ך, הוא שההתרחשות או הנבואה שבהם עתידיים להיות רלוונטיים גם לעתיד.

אם כך, עלינו לשאול את עצמנו מה באה מגילת אסתר ללמדנו בימנו? מה בה "הוצרך לדורות" והצדיק את כניסתה לתנ"ך? לשם כך ננסה להכיר את ההיבט ההיסטורי של המגילה, וללקט מתוך עושר הדמויות והפרטים במגילה את המציאות ההיסטורית האותנטית. על סמך המסקנות אליהן נגיע, ננסה להבין מה היא אותה נבואה במגילת אסתר שנצרכה לדורות(הרמן 2003).

זיהוי התקופה ההיסטורית של מגילת אסתר וניתוח מאורעות המגילה:

ראשית, נציין כי מקובל לשייך את סיפור המגילה ואת המלך אחשוורוש לדמותו של המלך הפרסי חשיארש הראשון שמלך בפרס בין השנים 483-465 לפנה"ס(צדוק, 1984). תקופת מלוכתו של אותו מלך היא כ-70 שנה אחרי הצהרת כורש! כלומר, אחרי שהמלך הפרסי אומר לעם ישראל "מי בכם מפל עמו? הי אלהיו עמו ויעל לירושלם אֲשֶׁר ביהודה ויבן את בית ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל הוא האֱלֹהִים אֲשֶׁר בירושלם" (עזרא, פרק א', פסוקים א'-ד'), נשארים בשושן הבירה אלפי יהודים שלא רק שלא עולים לארץ ישראל, אלא אף "נהנו מסעודתו של אותו רשע"(מגילה, י"ב ע"ה). באותה המסכת חז"ל אף מספרים לנו שמי שארגנו את אותה סעודה מלכותית היו שני שרים חשובים מאוד בממלכה- מרדכי והמן, שאל הקשר בניהם ותפקידם בארמון עוד נשוב בהמשך.

שנית, לשני הגיבורים הראשיים בסיפור המגילה- הלא הם מרדכי ואסתר, ישנם שמות בלתי יהודיים בעליל, וליתר דיוק שמות של אלים פרסיים; מרדכי הוא שם המהדהד את שם האל מורדוך, ואסתר הוא שיבוש קל בלבד של שם האלה אישתר. בקריאה פשוטה של המגילה נראה כי גם מרדכי וגם אסתר מעורים היטב בחיי הארמון, מכירים את אורחותיו ומנהגיו, ואינם מופתעים מצורת ההתנהלות בתוכו ובחיי העם הפרסי.

השוואה לאירועים היסטוריים

נחזור ונביט באופן נרחב יותר בקורות האימפריה הפרסית תחת שלטון אחשוורוש, הוא חשיארש הראשון: ממקורות היסטוריים שונים אנו יודעים שהמאורע המשמעותי ביותר בימיו של חשיארש הייתה מלחמה קשה מול יוון, אחת מסדרת העימותים הצבאיים שמכונים מלחמות יוון-פרס והתרחשו במחצית הראשונה של המאה החמישית לפנה"ס(לוריא, 1975).

הייתכן שאין לאירוע זה זכר במגילה? במבט ראשון אומנם הדבר חסר, אך במבט מעמיק יותר ניתן למצוא עקבות לאירועי המלחמה הזו בעלילת המגילה:

1. הפרק הראשון במגילה נפתח במשנה מלכותי ארוך בן מאה ושמונים יום – חצי שנה של מסיבת הוללות ושיכרות, המסתיימת בשבוע של משתה סגור לאנשי החצר בלבד. בין הפרק הראשון לפרק השני במגילה ישנו פער זמנים של ארבע שנים, ופרק ב' פותח בתיאור החיפוש אחר המלכה החדשה, שהתרחש, כאמור, רק ארבע שנים מאוחר יותר. בהתחשב באותה מלחמה שהזכרנו, ניתן להעלות את ההשערה שהמשתה הראשון היה למעשה משתה לגיוס הממלכות שתחת חסות פרסית לקואליציה כנגד הצבא היווני. כאשר הסתיימה מלאכת הרכבת הכוחות, שארכה ככל הנראה חצי שנה, התבצע המשתה האקסקלוסיבי של אנשי החצר שחגגו את גמר הרכבת הצבא ובניית הכוח לקראת המלחמה הצפויה.
2. שני היריבים המרכזיים במגילה – מרדכי והמן, מוזכרים בגרסאות תלמודיות שונות המובאות ב-'דקדוקי סופרים' כמי שהובילו צבא פרסי מלכותי שנשלח לכבוש שטחים נוספים תחת שלטון המלך הפרסי. שניהם קיבלו מהמלך כסף לגיוס צבא, אלא שכספו של המן בוזז והוא נאלץ למכור עצמו לעבד מרדכי כדי לקבל ממנו תקציב ולעמוד במשימה. אצל הרודוטוס היווני, היסטוריון שחי ביוון במאה החמישית לפנה"ס והמקור העיקרי לקורות מלחמות יוון ופרס, מוזכר מצביא פרסי בולט שהיה שותף מרכזי במסעות המלחמה של דריווש ושל חשיארש הראשון, שנקרא מרדוניוס – שם שקשה להתעלם מהדמיון בינו ובין השם מרדכי.
3. מסע המלחמה מול יוון נוחל כישלון, המלך הפרסי שב למעונו כעבור שלוש שנים, ושוקע בחיי הוללות(תימוכין לכך ראה צדוק, 1984). בנקודה זו מתחיל (ממשיך, למעשה, לאחר המשתאות בפרקים א+ב) סיפור המגילה עצמו: שרי הצבא ובניהם המן ומרדכי פושטים את המדים ועוברים להתעסק בפוליטיקה מקומית ובמאבקי כוח בתוך שושן הבירה. אם נקבל את ההנחה שמרדכי הוא דמות מוכרת ופעילה הן בצבא והן בארמון הפרסי, הרי שברור לנו מדוע הוא יושב בשער המלך- המקום בו מתקבלות ההחלטות ומרכז העניינים של השלטון הפרסי. מכאן גם יתן אולי להבין טוב יותר מדוע הוא משתדל לקדם את מינויה של אסתר לתפקיד הנשי החשוב ביותר בממלכה.

על רקע מאבקי הכוחות בין המן למרדכי וקנאתו של המן במפקד המגביל לו, המן זומם להרוג את כל עם מרדכי. את מרדכי הוא לא יכול להרוג משום שהוא גיבור צבא ושר חשוב, ומן הסתם גם היה ניצל מהגזירה, אבל הגזירה היא על העם היהודי. גזרת המן היא מה שמעורר את מרדכי ואסתר שהינם דור שלישי לגלות בפרס, לחזור ולחשוב מאיפה הם באו ולאן הם הולכים.

אילולא התרחשות זו, נראה שמרדכי, אסתר ושאר יהודי שושן שנשארו בה גם אחרי הצהרת כורש וחיו די טוב בגלות, היו ממשיכים לחיות בתודעה פרסית. אסתר ומרדכי משנים גישה ומצילים את עם ישראל. גזירת המן היא למעשה קריאת השכמה לעם היהודי הנהנה מסעודתו של אחשוורוש ולא מסייע לשבי ציון שנאבקים קשות על מנת להיאחז בירושלים. בהמשך, הבן של חשיארש שמולך אחריו ושמו ארשתשתא, נותן את הרשות להמשיך ולבנות את בית המקדש בירושלים - בנייה שנעצרה בעקבות מכתבי השטנה אל אחשוורוש- חשיארש, ומתוארת בספר עזרא.

סיכום

אם כך, נוכל להציע שהנבואה שבסיפור המגילה- אותה נבואה שהוצרכה לדורות והביאה להכללתה של מגילת אסתר בתנ"ך, היא הקריאה לעם ישראל המצוי בין הגויים לזכור את הערכים, התפקיד והייחוד שלו. המראה שניצבת בפני נציגי העם שמצויים בתפקידי מפתח נוחים בגלות, מזכירה להם את עמם ומולדתם ואת האחריות שלהם לעם ולארץ, מזכירה להם מה עיקר ומה טפל - היא מסר הנצרך לדורות. בהיבט הלאומי, ניתן לראות בהתרחשות איומה אחרת - השואה שפקדה את העם היהודי אך לפני כשמונים שנה, קריאת השכמה או ועידת אדמה ששינתה את תפיסת היהודים בגלות.

לעומת הקריאה הזו הרלוונטית בכל דור ודור ואינה מצויה בספרי התנ"ך האחרים, בטח לא כאירוע הנוגע לעם שלם, בסיפורה של יהודית הגיבורה אין למעשה חידוש רעיוני אלא המחשה בלבד של מסרים המוכרים מספרים תנ"כים אחרים.

ביבליוגרפיה:

מקורות ראשוניים:

תלמוד בבלי שם וילנא מהדורת ונציא מסכת מגילה

אוצר המדרשים-חנוכה

מגילת תענית

מקורות משניים:

אופנהיימר, ב. (1976). יהושע מאיר גרינץ ז"ל בית מקרא: כתב-עת לחקר המקרא ועולמו, חוברת א (סח), 8-3.

הרמן, ד. (2003). מתי נכללה מגילת אסתר בכתבי הקודש / בית מקרא: כתב-עת לחקר המקרא ועולמו, מח(ד) (קעה), 321-334.

זרטל, א. (2009). הראליה הגאוגרפית והארכאולוגית של ספר יהודית. ארץ-ישראל: מחקרים בדיעת הארץ ועתיקותיה, 161-175.

יהושע מאיר גרינץ, י. מ. (1957). "ספר יהודית, תחזורת הנוסח המקורי" (תשיז). קרית ספר, קרית ספר לג, ג (תשיח) 272-274.

לוריא, ב (1975). יהודי סוריה בימי אנטיוכוס אפיפנס וספר יהודית. כתב-עת לחקר המקרא ועולמו, ג (סב).

צדוק, ר. (1984). לרקע ההסטורי של מגילת אסתר / בית מקרא: כתב-עת לחקר המקרא ועולמו, ל (א) (ק), 186-189.

רויטמן, א., שפירא, א. (2004). ספר יהודית כסיפור-בבואה "מתקן" של מגילת אסתר בית מקרא: כתב-עת לחקר המקרא ועולמו, מט(ד) (קעט).